

Farkas János László

AZ IGAZLÉT

Előadásom bevezetés kíván lenni egy nagyobb tervezet, amelyben Fregét és Wittgensteint úgy szeretném ábrázolni, mint átmenetet a XIX. századról a XX. századra. Abból a közkeletű korszakolásból indulok ki, amely a XIX. századot a napóleoni háborúk lezárásától az első világháború kitöréséig tartó százéves békével azonosítja. Persze, bármily csábítóak az ilyen korszakolások, amelyek az időszámítás külsőlegyes egységeihez valamilyen belső tartalmat rendelnek, mindig van bennük egy nagy adag hozzátétellegesség. Például ez a békeszázad sem volt híján nemzetek közötti háborúknak, és 1848-ban az egész kontinensen megroppant a társadalmi nyugalom. Kérdés, hogy az utólagos megszorítások elhárítják-e a nagyobb bajt, azt, hogy az ilyen típusú jelentésadás egy-egy időszakot belülről túlságosan egyneműnek, egy másikhoz képest pedig túlságosan különmeműnek tüntet föl, s egy képzelt eszkatologikus forgatókönyv jeleneteit kezdjük látni ott, ahol pedig azt kellene észrevennünk, ami ténylegesen történik. De ez a baj, a hozzátétellegesség is olyan dolog, amely ténylegesen megtörténik velünk, többször igen, mint nem. Az igazság pillanatai ritkák – és csak pillanatok.

Wittgenstein 1918 nyarán zárta le a *Logikai-filozófiai értekezés* kéziratát, amelynek törzsanyagát a háború alatt készült, naplószerűen rögzített jegyzetek adták. 1918 végén jelent meg Frege *Der Gedanke* című dolgozata, amelyet 1919-ben, majd 1923-ban még két további „logikai vizsgálódás” egészít ki.¹ Frege utolsó, Wittgenstein első publikációjáról van szó. Valami lezárul, valami más elkezdődik, búcsú és beköszöntés. Ezt a véget és ezt a kezdetet nemcsak az egyidejűség teszi egymás mellé. Wittgenstein *Traktátusa* jelentős részben – az explicit utalásoknál sokkal nagyobb terjedelemben – a Frege-féle *Begriffsschrift* és *Grundgesetze* logikájához kapcsolódik, habár polemikusan. Frege írásában explicit utalásokat korábbi műveire egyáltalán nem találunk, de enélkül is azok folytatásaként olvassuk.

A keletkezés szinkronitása utal továbbá a közös háttérre, arra, ami a műveken kívül éppen történik a világban. Az ötödik éve tartó háború, amely mindent szétzilált, és csak egy bizonyosságot hagyott: azt, hogy utána, bármi legyen is a végkimenetel, az élet és a világ nem folytatható ugyanott, ahol békéjük megszakadt. Ez a háttér, ahogyan egy háttértől illik is, a művek mögött van: részint takarásban, részint azonban észlelhetően, ha csak a periférikus látással is. Frege jeleket is ad róla. Egy antipszichológista érvének csattanójaként bevágódik egy százkilós lövedék;² másutt felbukkan egy bizonyos dr. Gustav Lauben, aki tudtul adja, hogy sebesülést szenvedett,³ olyan problémákat exponálva ezzel, amelyek a logikusok máig elrágódnak. Ezek az érvek és ezek a problémák illusztrálhatóak volnának egészen más példákkal is. Hogy éppen ezekkel, periférikus körülmény, de éppen ilyeneket keresünk, hogy észlelni tudjuk a hátteret.

¹ Az alábbiakban Frege műveinek következő kiadásaira hivatkozom: Bs = *Begriffsschrift und andere Aufsätze*. (Hrsg. I. Angelelli.) Hildesheim: Olms, 1962.; Bw = *Wissenschaftlicher Briefwechsel*. (Hrsg. G. Gabriel et al....) Meiner, Hamburg, 1976.; G = *Der Gedanke*. In: KS 342–362. o.; Gg = *Grundgesetze der Arithmetik*. Hildesheim: Olms, 1962.; KS = *Kleine Schriften*. (Hrsg. I. Angelelli.) Hildesheim: Olms, 1967.; LV = *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok*. Ford. Máté András és Bimbó Katalin. Kommentálta Ruzsa Imre. Osiris, Budapest, 2000.; NS = *Nachgelassene Schriften*. (Hrsg. H. Hermes et al....) Meiner, Hamburg, 1969.

² „Lehet ugyan képzetem egy zöld rétről; ez azonban nem zöld; hisz zöld képzetek nincsenek. Létezik-e e nézet szerint egy százkilós lövedék? Talán igen; de semmit sem tudhatnék róla. Ha egy lövedék nem az én képzetem, tételünk szerint nem lehet vizsgálódásom, gondolkodásom tárgya. Ha pedig egy lövedék a képzetem volna, nem lenne súlya.” KS 354–355. o.

³ „Az »én« szó mondatbeli előfordulása alkalmat ad néhány további kérdésre. – Történjen a következő. Dr. Gustav Lauben azt mondja: »Sebesülést szenvedtem [Ich bin verwundet worden]«.” KS 349. o.

A közös hátteret illetően még egy dolgot hozzátennék. A szakadás érzése Közép-Európában erősebb volt, mint Nyugaton, mert az életvilágot fenntartó és tagoló struktúrák itt eleve gyengébb lábakon álltak. Közép-Európán – a kor szóhasználata szerint, Friedrich Naumann könyvét követve – a Rajnától az orosz határig terjedő területet értem. Politikailag a német Kaiserreichet és a Habsburg Birodalmat; a háború terminusaiban a központi hatalmakat. E dolgozat szempontjából pedig Frege, illetve Wittgenstein hazáját. A pillanatnyi hatalmpolitikai és katonai szövetségek velük kapcsolatban, műveik háttereként aligha érdemelnek említést. Csupán egyetlen közösségre utalok: a megrendülés nagyobb intenzitására. És említeni kell még valamit: azt, hogy mindketten németül, Közép-Európa világnyelvén írtak. Ma már látjuk, hogy a német nyelvű filozófiai, matematikai, tudományos irodalom két háború közötti nagy teljesítményei egy olyan utóvirágzásban bontakoztak ki, amely mindenütt angolul fordult termőre. Egy pillantás a *Traktátus* első hiteles kiadására, kétnyelvű szövegére *in statu nascendi* mutatja ezt a nagy átfordulást.

TOPOSZOK

Az általános megfontolások után most hadd forduljak a szövegekhez. Kiindulásul egy olyan idézetet választok, amely Fregét pályája csúcspontján mutatja. A mű, de legalábbis első kötete elkészült, s úgy tűnik, minden a helyén van: a legapróbb részletek is pontosan illeszkednek egymáshoz és a nagy egészhez. A *Grundgesetze* előszavából idézek:

„Nincs abban ellentmondás, hogy valami igaz legyen, amit mindenki hamisnak tart. Logikai törvényeken én nem az igaznak tartás pszichológiai törvényeit értem, hanem az igazlét törvényeit. Ha igaz az, hogy ezt 1893. július 13-án írom a szobámban, miközben kinn üvölt a szél, akkor ez igaz marad, tartsa bár utóbb hamisnak minden ember.” (Gg I, XV–XVI.)⁴

Frege nem állítja, hogy a közölt adatok igazak, csupán azt, hogy ha igazak, akkor azok is maradnak. Szavait mégis mindenki igaz tényállításként fogja érteni. Ha van szónoki kérdés, Frege mondatát szónoki kondicionálisnak nevezhetjük. S ha Arisztotelész a retorika egyik alapvető alakzataként az enthymémát nevezi meg, amely egy rövidített, nem teljesen kifejtett szillogizmus, akkor Frege fordulatait rövidített *modus ponens*nek mondhatjuk. Nem az a szigorú és hézagmentes érvelés ez, amelyet Frege normaként felállít, és a *Grundgesetze* korpuszában megvalósít; az előszó műfajának megfelelően lazább és levegősebb az okfejtés, amelyben alkalmazza a retorika Arisztotelész által leltározott más eszközeit is: példa, metafora, étosz, pathosz, toposz...⁵ Frege előszavát ezzel együtt sem mondanánk szónoklatnak: a retorika itt úgy kerül szóba, mint a nyilvános érvelésmódok sorának innenső vége, túlvégen a szigorú tudományos okfejtés, közbül pedig – hogy Arisztotelésznél maradjunk – a topika és a dialektika. Közülük a topika kínálkozik számomra a legalkalmasabb kifejezésnek, mert céloom toposzok vizsgálata, egyfajta nyelvi *analysis situs*. Az idézett szöveg hely pedig nemcsak annyiban toposz – „közhely” –, hogy egy író embernek, ha egy kontingens tényállítást akar felhozni, a leginkább keze ügyébe eső példa – fel sem kell nézni a papírról –, hogy hol és mikor írja, amit

Világosság
2002/4–5–6–7

Farkas János
László: Az igazlét

⁴ Az idézeteket saját fordításomban adom. Nem mintha a Máté András által készített és Ruzsa Imre kommentárjaival közreadott magyar fordítást – melyet a továbbiakban standard fordításnak nevezek – ne tartanám kiváló munkának. Én azonban – a fordítói hűség normáit erőm szerint megtartva – egy másfajta olvasatot kívánok bemutatni. Egy-két helyen, ahol elemzésem érdeke úgy kívánja, jelezni fogom az ebből adódó eltérést, egyébként az olvasó kedvére és tetszésére bízom az összevetést.

⁵ Hadd idézzem a toposznak a *Rétorikában* adott meghatározását: „Ezek általánosan alkalmazhatók jogi, természeti politikai és sok más, fajban eltérő területre; ilyen például a »több és kevesebb« toposza. Ezzel ugyanúgy lehet szillogizmust és enthymémát alkotni akár a jog, akár a természetbölcselet, akár bármely tudomány területére, jóllehet tárgyaik különböznek egymástól.” (I, 2, 1358a. Adamik Tamás fordítása.) Gondolat, Budapest, 1982. A továbbiakban a toposzoknak ezt az általános alkalmazhatóságát szeretném kihasználni.

ír. Hanem annyiban is, hogy benne van egy mozdulat: a gondolkodás visszafordulása önmagához, ön maga tényszerűségéhez – az a mozdulat, amelynek mintáját Descartes *cogitója* rajzolta elő az újkori filozófiának. És hogy kinn üvölt a szél. Olyan körülmény ez, amelynek említésére voltaképpen nincs is szükség, az érv nélküle is megáll, vele sem lesz erősebb. Egy nyári orkán ugyan valószínűleg Jénában sem mindennapos meteorológiai esemény, de annyira azért nem lehet rendkívüli, hogy egy logikai-matematikai mű előszavában okvetlenül rögzíteni kelljen az örökkévalóság számára. De nem is ez, hanem egy emblematikus kép rögzül általa: a szerző helyzete a világban, a gondolkodóé, aki a természeti elemek tombolása elől visszahúzódik egy szélvédett zug biztonságába, nem a biztonság végett, hanem hogy valami nagyobb és felsőbb társaságába kerüljön, ami hallgatagabb, mint az üvöltő szél, de nem múlik el, ahogy jött, ahogy egy júliusi vihar.

Frege nem cifrázza a képet, csak odaállítja elénk. Az előszó hol a fanyar rezignáció, hol a csípős szarkazmus hangján szól, de a numen adest érzése és érzékeltetése viszi. Frege meg is nevezi azt a numinózust, amelyet szónoki kondicionális megidéz: az igazlét. A szöveg így folytatódik:

„Ha ekképp az igazlét [Wahrsein] független attól, hogy elismeri-e bárki, akkor az igazlét törvényei sem pszichológiai törvények, hanem örök alapba rögzített határkövek, melyeken gondolkodásunk túláradhat ugyan, de kimozdítani nem tudja őket. S e voltuknál fogva mértékadók ott, ahol gondolkodásunk az igazságot [Wahrheit] veszi célba.” (Uo. XVI.)

Az utolsó megjegyzés az igazlét és az igaznak tartás szembeállításához képest egy újabb különbségtételt jelez: az igazlét és az igazság, Wahrsein és Wahrheit különbségét. Ez nem olyan kiélezett, és kevésbé explicit, hiszen a két szó jószerével ugyanazt jelenti; de úgy vélem, Frege nem tetszés szerint felcserélhető szinonimának szánta őket.

Világosság
2002/4–5–6–7

Farkas János
László: Az igazlét

A GONDOLAT MAGA

Az előbb elmondottakat megerősítik a negyed századdal későbbi *Der Gedanke* bevezető sorai. E műről azt mondtam, hogy búcsú, s hadd tegyem hozzá, hogy végső számvetésnek is olvashatjuk. Egy testileg megfáradt és sokszorosan csalódott öregember válasza ki nem mondott kérdésekre. Mi marad utána? Mi marad a műből, melyen dolgozott, és mi a világból, amelyet elhagyni készül? Sőt, egy olyan perfekcionista gondolkodó számára, mint Frege volt, a kérdés szükségképpen így szólt: marad-e egyáltalán valami? Hiszen a műnek, mikor már csak a zárókő beillesztése volt hátra, kidőlt a fő tartópillére; a világ, melyben otthon volt, az összeomlás szélén áll. S most nézzük, hogy kezd a válaszhoz:

„Ahogy az esztétikában a »szép«, az etikában a »jó«, úgy a logikában az »igaz« az iránymutató szó. Bár minden tudománynak az igazság a célja, a logika mégis egészen más módon foglalkozik vele. (...) Minden tudománynak igazságok felfedezése a feladata; a logika dolga az igazlét törvényeinek a megismerése.” (G 342.)

Az „igazlét” kifejezés az „igaz” szó állítmányi használatára tereli a figyelmet. Mit jelent igaznak lenni? Frege mindjárt körülhatárolja a kérdést: mit jelent igaznak lenni a tudományban? Mindenekelőtt tárgyi igazságot, de Frege félrevezetőnek tartja azt a közkeletű definíciót, amely szerint az igazság a tárgyjal való megegyezésben állna – a képeknek a leképezettel vagy a képzetnek a valósággal való megegyezésében. Az effajta egyezés sosem lehet teljes, így „semmi sem volna igaz; hiszen ami csak félig igaz, az nem igaz. Az igazság nem túri a többé-kevésbé.” (G 344.) Az „igaz” nem viszonyzó, hanem tulajdonságzó.

Az igazlét értelmét keresve az vezet a helyes nyomra, ha az „igazat” mint állítmányt a mondatra alkalmazzuk. Amikor azonban egy mondatot igaznak minősítünk, valójában a mondat értelmét, az általa kifejezett gondolatot minősítjük. Az igazság tehát a gondolat tulajdonsága, s mivel objektív igazságról van szó, a gondolatnak az objektivitás tulajdonságában is osztoznia kell. Frege érvelése

abba az irányba halad, hogy a gondolatoknak ez az objektív léte csak egy téren és időn, valamint a gondolkodás szubjektív tevékenységén kívül, azok felett álló platonikus univerzumban értelmezhető.

Ezzel az érveléssel kapcsolatban csak két dolgot emelek ki.

Az egyik: Frege tudományos igazságon a tudományos elmélet igazságát érti, s szigorú tudományról lévén szó, az elméletnek a deduktív rendszer formáját kell öltenie. Az igazlét kérdése tehát így is megfogalmazható: mit jelent igaznak lenni egy deduktív rendszerben? Ugyanakkor a kérdés az egyszerű igazságot veszi célba. A tudományos elmélet kitüntető sajátosságát hagyományosan igazságainak egyetemes és szükségszerű voltában jelölik meg; a nem tudományos állítások igazsága esetleges és részleges. Nem lehet azonban valami sem szükségszerűen, sem esetlegesen, sem egyetemesen, sem részlegesen, sem bármi más módon igaz, ha egyszerűen nem igaz. Az egyszerű igazság minden rendű és rangú igazságnak szükséges – bár nem elégséges – feltétele; kimondása nem az utolsó ítélet, de igenis az első, és minden más utána következik.

A másik említendő dolog, hogy amikor a *Der Gedanke* az „igaz” szót mint tulajdonságszót kezeli, egészen másképp jár el, mint a *Grundgesetze*. Az ugyanis azzal kezdődik, hogy – a matematikai függvényfogalom értelmezésével és kibővítésével – igazolja az „igaz” szó névszóként való használatát, sőt az így bevezetett „das Wahre” névszót egyenesen tulajdonnévnek tekinti, egy önálló léttel bíró tárgy nevének. Elég egyértelmű azonban, hogy ez a különbség nem magát a felfogást, csak az előadásmódot illeti. A *Der Gedanke* a másik végéről fogja meg a dolgot, és lépésről lépésre közeledik ahhoz, amivel a *Grundgesetze* kezdődik: ugyanazt az utat járja, csak fordított irányban.⁶

NÉMET JELLEG A FILOZÓFIÁBAN

Az eltérést első közelítésben jól magyarázza, hogy a *Der Gedanke* más közönséghez szól, mint a *Grundgesetze*. Az utóbbi előszavában Frege nagyon élesen körülhatárolja azok körét, akiknek könyvét szánta: matematikusoknak, akik nem irtóznak a filozófiától, és filozófusoknak, akik nem irtóznak a matematikától. Akik e két kategória egyikébe sem tartoznak, hozzá se kezdjenek könyve olvasásához. A *Der Gedanke* ezzel szemben a szigorú tudományokban kevésbé vagy egyáltalán nem járatos közönséggel számol. E negatív minősítésnél többet is mondhatunk róla. Frege dolgozata a *Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus* című folyóirat 1918 végén megjelent első számába íródott. A folyóiratot az 1917-ben megalakult Német Filozófiai Társaság indította, azzal a céllal, hogy „ápolja, mélyítse és óvja a német jelleget a filozófia területén a Kant által megalapozott és Fichte által továbbvitt német idealizmus szellemében”.⁷ Frege „logikai vizsgálódása” inkább kakukktójságnak hat a főleg szellemfilozófiai beállítottságú és világnézeti irányzatosságú közlemények között – legalábbis a későbbi utókor számára.⁸ Azzal, hogy Frege közöttük lépett föl, közösséget vállalt velük, miközben semmit sem engedett a szigorúan tárgyyszerű gondolkodás igényéből. De gondosan kerülte az olyan terminu-

Világosság
2002/4–5–6–7

Farkas János
László: Az igazlét

⁶ Frege közben folyton utal arra, hogy az igazat voltaképpen nem tulajdonságnak kell felfogni. Íme: „Az »igaz« szó jelentése egyedülállóan sajátosnak látszik. Vajon itt nem valami olyannal van dolgunk, amit az egyébként megszokott értelemben nem nevezhetünk tulajdonságnak? E kétely ellenére egyelőre a nyelvhasználatot követve úgy fejezem ki magam, mintha az igazság tulajdonság volna, amíg valami ideillőbbet nem találok.” (G 345)

⁷ Idézi Günther Patzig az általa kiadott Frege-kötet bevezető tanulmányában (Gottlob Frege: *Logische Untersuchungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966. 5. o.).

⁸ A folyóiratot Patzig így jellemzi: „Köteteinek tartalma azt mutatja, hogy sokkal erősebben hat bennük Fichte, mint Kant, több bennük a német, mint az idealizmus.” A folyóiratban „természetesen megjelentek kiváló írók is... de erős kisebbségbe szorultak a világnézeti bombasztal és a politikai szituációra homályosan vonatkozó, a múltbéli nemzeti nagyságra hivatkozó szónokiassággal szemben. Frege dolgozatai ebben a környezetben így idegennek hatnak a maguk szigorú tárgyiaságával.” (Uo.) Tegyük hozzá, hogy maga Frege nem érezte ezt az idegenséget: 1919 vége felé belépett a Német Filozófiai Társaságba, és 1923-ban a *Beiträge*-ben publikálta „Gedankengefüge” című dolgozatát. Hans D. Sluga ezekre a körülményekre annak bizonyosságául hivatkozik, hogy nem tartható M.

sokat, amelyeket túlnyomóan bölcsész műveltségű közönsége csak félreértene – például a függvény fogalmát úgy építi föl, hogy közben egyszer sem említi a „Function” szót: olvasóinak ez nyilván minden egyebet jelentene, csak nem matematikai függvényt, vagy ha mégis, úgysem tudnák, mi az. Az is jellemző, hogy az igazságérték fogalmát csak a második vizsgálódás végén vezeti be, mégpedig a tagadás tagadása elemzésének summájában, tehát a spekulatív német gondolkodás számára nagyon is ismerős toposz pontos jelentésének tisztázásaként. Hadd tegyem hozzá, hogy mivel magam is alapvetően filosz műveltségű vagyok, talán jobban érzékelem Frege e manővereinek szándékát, mondhatni didaktikai stratégiáját, mint matematikai vagy természettudományos képzettségű olvasói.

Ennek a stratégiának azonban az is következménye, hogy Frege szövegébe beáradnak olyan toposzok, amelyeket egyébként nem hozna szóba. Most a szövegnek azt a fordulatát idézem, amellyel Frege deklarálja a tiszta gondolatok téren és időn és szubjektív igaznak tartáson kívül, mindezek felett fennálló honát (G 353):

„Ein drittes Reich muß anerkannt werden.”

El kell ismerni egy harmadik birodalmat.

Harmadik birodalom: baljósan hangzó kifejezés. Természetesen csak számunkra, a késő utókor számára, akik e névvel óhatatlanul a náci rezsimet asszociáljuk. Talán ennek akarja elejét venni a standard magyar fordítás, amikor e helyen a „harmadik tartomány” kifejezést alkalmazza (LV 206). Nyilvánvaló, hogy mi asszociálunk rosszul, nem Frege. De miután ezt leszögeztük, megállapíthatjuk azt is, hogy a „harmadik birodalom” olyan toposz, amelynek megvolt már a saját gördülési sebessége és iránya, mielőtt még a nemzetiszocialista imázsközpontban gellert kapott.⁹ És miért higgyük, hogy Frege, aki oly pontosan érzekelte a szavak jelentésének súlyát és irányát, ezen a döntő ponton csak úgy taláломra választott?

Adva van egymástól elválasztva két világ, a külső és a belső. El kell ismerni egy harmadikat. Ezt a harmadikat Frege már nem világnak nevezi, hanem birodalomnak. Érezhető a megemelés szándéka. A különbség sajátos jelentését és messzeható jelentőségét világosan látjuk, ha összehasonlítjuk Karl Popper háromosztatú ontológiájával, amely kimondottan a *Der Gedanke* ontológiájának felújított és felülvizsgált változata akart lenni.¹⁰ Popper harmadikként is világot mond: harmadik vagy hármas számú világot. Szóválasztásába belejátszhatott – a második világháború után vagyunk – a „harmadik birodalom” kifejezés kompromittálódása, de aligha ez volt a döntő. Hanem az, hogy elmaradjon az a bizonyos megemelés. Frege harmadikja nem e világból való. Ahogy ő fejezi ki: van, de nem valóságos, lét, de nem történés. Ezt a transzcendenciát veszi célba Frege szóválasztása, ezt iktatja ki a Popperé.

Dummett tézise, miszerint Frege egy meglehetősen szélsőséges ontológiai realizmus pártján állt volna a német filozófiában uralkodó idealizmussal szemben. Sluga szerint Frege realizmusa az ismeretelméletre korlátozódott, filozófiáját mint a transzcendentális idealizmus egy változatát érthetjük meg. Vö. Hans D. Sluga: *Gottlob Frege*. London: Routledge & Kegan Paul, 1980. Az itt említett körülményekre: 59–60. o.

⁹ Jean F. Neurohr a maga empatikus, de finoman távolságtartó módján így írja le a „das Reich” szót körülvevő asszociációs mezőt: „...ez a szép kelta eredetű szó a német nyelvben szakrális és vallási csengésű. Találkozik vele az ember a Bibliában és a mindennapi imában: Jöjjön el a Te országod [Dein Reich komme]. Mágikus varázs lengi körül. Emlékeztetbe idézi a Szent Ágostontól megálmodott Civitas Deit, a 800. karácsonyi császárkoronázást, az Ottókat, Barbarossát és Habsburg Rudolfot. Ha kiejtik, a Rajna-menti csodás dómok rémlenek föl, Rothenburg polgárházai, a nürnbergi mesterdalnokok, a céhek, Marienburg és a német lovagrendek, Lübeck és a Hansa hatalma, Luther a wormsi birodalmi gyűlésen, elvarázsolt századok képeskönyve.” (*Der Mythos vom Dritten Reich. Zur Geistesgeschichte des Nationalsozialismus*. Stuttgart: Cotta, 1957. 21–22. o.) Frege szövegében természetesen a „Reich” szóhoz nem járul semmi képeskönyvszerű, pláne nem varázslatoság. De ontológiai és logikai kitüntettség nagyon is.

¹⁰ „Ha a »dolgok« – fizikai tárgyak – világát nevezzük az *első világnak*, a szubjektív tapasztalatok (mint a gondolkodási folyamatok) világát a *második világnak*, akkor a magánvaló tételek világát a *harmadik világnak* nevezhetjük. (...az utóbbit nevezte olykor Frege a »harmadik birodalomnak«.)” Karl Popper: *Unended Quest. An Intellectual Autobiography*. Fontana/Collins, 1976. 181. o. Popper itt a „third realm” fordítást alkalmazza: ennek a kifejezésnek az angolban nincsenek olyan konnotációi, mint német megfelelőjének, de Popper így is alkalmasabbnak találta helyette a „world” szót.

A „harmadik birodalom” toposza az Isten országa-képzet egy változataként született, annak mondhatni konkretizálása a trinitástan jegyében. Ez a képzet Joachim da Fiore (1132–1202) nevéhez köthető, és az őt követő ferences spirituális mozgalomhoz, amely az Atya és a Fiú után a Szentlélek országának eljövételében várta e világ történéseinek végét és betetőzését.¹¹ A harmadik birodalom tehát a Szellem birodalma; és Frege is így írja le: nem a szellemeké, hanem a Szellemé.¹² Ez az egyes számban álló szellem a szigorú tudományok szelleme, de hiba volna, ha ezt kizáró ellentétbe akarnánk állítani a vallások spiritualitásával. A *Der Gedanke* egy másik helyén Frege nagy nyomatékkal emeli ki, hogy a tudományos szellem osztozik valami olyan komolyságban, amely nélkül nincs vallás vagy erkölcs sem.

Újra mondom, hogy magában a szövegben mindezek csak a periférián feltűnő és tovatűnő jelentések; szavakban rögzítve óhatatlanul megváltozik az optikájuk. De tűnő árnyakként mégis ott vannak, és bizonyosan nem Frege szándéka ellenére való, hogy felneszeljünk rájuk.

Így megemlítem, hogy e toposz nemcsak millenáris távlatban és nemcsak eszkatologikus-üdv-történeti dimenzióban kap kicsengést, hanem sajátosan német történelmi távlatban is. E „német jelleg” szerint az első két birodalom, amelyhez a harmadik kapcsolódik – akár a tagadás tagadása sémájában elgondolva, szintézisként – a középkori Német-római Szent Birodalom és a német egységet megteremtő modern, XIX. századi Német Birodalom. Ez a képzet a húszas években kibontakozó, „konzervatív forradalomnak” nevezett szellemi mozgalomban volt otthon; legnevezetesebb kifejtése, Moeller van den Bruck *Harmadik Birodalom* című könyve 1923-ban jelent meg, de születési helye a világháború végi erős megrendülésben és erős váradalmakban keresendő.

TÖMEGMOZGÁSOK

Frege Harmadik Birodalma kategorikusan kívül van a történések világán, s ezért úgy tűnhet, ebbe az összefüggésbe nem vonható be. A *Der Gedanke* végén azonban Frege éppen arról ír, hogyan folyhatnak és folynak be az időtlen gondolatok a valóságos világ alakulásába. Azáltal, hogy az emberek megfogják vagy megragadják, és igaznak tartják őket. Frege a következő példát hozza erre, s próbáljunk meg szemünk sarkából figyelni annak perifériájára is. „Ha például felfogom azt a gondolatot, amelyet a Pitagorasz-tételben mondunk ki, arra az következhethet, hogy igaznak ismerem el, s aztán alkalmazom is, amikor tömegek gyorsítását eszközöző döntést hozok.” (G 361–362.) Alighanem a lejtőre vagy más egyszerű gépre és fizikai testekre kell gondolnunk, egy szóval mechanikai alkalmazásra. Vagy nem csak arra? Frege így folytatja: „Tetteinket így szokás szerint gondolkodás és ítélet készíti elő. És a gondolatok így közvetve hathatnak a tömegmozgásokra.” Hadd említsem meg, hogy a standard magyar fordításban itt „fizikai tömegek mozgása” áll. (LV 216.) A „fizikai” jelzőt a fordítás iktatja be, az eredetiben nem szerepel. Ez a megszorítás nyilván nem alaptalan, de kérdés, kell-e pontosabban fogalmazni, mint Frege, s kizárni azt, amit az eredeti megenged: hogy embertömegek mozgását is hozzáértsük. Sőt a „Massenbewegung” egyenesen tömegmozgalmat is jelenthet. Lehet, hogy ez félreértés volna, de az is lehet, hogy Frege éppen ezt akarja tőlünk. Ami tény, hogy nyomban a következő mondatban ő maga vált át ebbe az *ad hominem* dimenzióba: „Az embernek emberre való hatását többnyire gondolatok

Világosság
2002/4–5–6–7

Farkas János
László: Az igazlét

¹¹ Vö. Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Ford. Boros Gábor és Miklós Tamás. Budapest: Atlantisz, 1996. VIII. fejezet (Joachimról); Függelék I. (Joachim tanítása a német történelemfilozófiában, Lessingtől Nietzscheig és Moellorig).

¹² Ez a mondat csak németül volna igazán evidens – mondhatni, megtévesztésig evidens. „Isten országa” ugyanis németül *Gottes Reich*, „Szentlélek” pedig *der heilige Geist*. Ami pedig Frege szembeállítását illeti, annak a *Der Gedanke* kontextusában határozottan van egy olyan árnyalata is, amelyet magyarul így adhatnánk vissza: nem a – szubjektív – *elmék* (*Geister*), hanem az – abszolút – *szellem* (*Geist*).

közvetítik” – írja, s kicsit odébb: „A világtörténelem nagy eseményei hogyan másként jöhettek volna létre, mint gondolatok közlése révén?”

Hadd állítsam e mellé a német filozófiai publicisztika egy korábbi keletű toposzát: „...az elmélet is anyagi erővé válik, mihelyt a tömegeket megragadja. Az elmélet akkor képes a tömegek megragadására, ha ad hominem demonstrál, és akkor demonstrál ad hominem, ha radikális lesz.”¹³ Ezek a sorok nem sokkal Frege születési éve, 1848 előtt íródtak, mely évszám természetesen másról is nevezetes. A Marx által hirdetett filozófiai radikalizmus nyíltan egy radikális demokrata forradalom türelmetlen sürgetése volt. Frege szövegének hátsó udvarában a konzervatív forradalom rémlik föl. Tűz és víz. De figyelemre méltó, hogy ez az ellentét két ennyire hasonló szerkezetű, pontról pont-ra összevethető toposzban jut kifejezésre. Nem hihető, hogy Frege ismerte volna az idézett Marx szöveget, pláne nem, hogy arra reflektált. A koincidencia magyarázatát inkább ott keresném, hogy mindkettejük filozófiai iskolája a klasszikus német idealizmus volt, mindketten az onnan tanult eszméket radikalizálták, ki-ki a maga módján.

De talán megkockáztathatunk egy oldalpillantást is, ha nem is Marxra, de a nevével fellépő és a Reich megdöntésével fenyegető mozgalomra. Frege egy újabb, a *Der Gedanke* utolsó példáját idézem: „Mennyire más folyamat egy kalapács átnyújtása, mint egy gondolat közlése! A kalapács az egyik hatalmi területről átmegy a másikba, megragadják, közben nyomást szenved, ettől sűrűsége, részeinek elhelyezkedése itt-ott megváltozik. Mindebből a gondolatoknál semmi sincs. (...) Itt nincs meg az, amit a természeti történésben mindenütt felismerünk: a kölcsönhatás. A gondolatok nem egészen valótlanok, de valóságuk egészen másfajta, mint a dolgoké. És a valóságra a gondolkodók tette által hatnak, anélkül hatástalanok volnának, legalábbis amennyire át tudjuk látni.” (G 362.) Ez marad tehát: a szigorúan racionális rend és mérték a világon kívül, és a gondolkodó, aki valamit el tud kapni belőle, és akkor az igaz még meg is történhet.

Világosság
2002/4–5–6–7

Farkas János
László: Az igazlét

¹³ Karl Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, I. kötet. Kossuth, Budapest, 1957. 384–385. o.